

Well with human bones and bronze statues
An impressive find in the Gymnasium of Eretria

Abstract at the end of the article

Φρέαρ με ανθρώπινα οστά και χάλκινα αγάλματα

Ένα εντυπωσιακό εύρημα από το Γυμνάσιο της Ερέτριας

Guy Ackermann

Αρχαιολόγος (Δρ)
Γαλλική Σχολή Αθηνών

Maria Liston

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Ανθρωπολογίας
Τμήμα Ανθρωπολογίας
Πανεπιστήμιο του Waterloo, Καναδάς

Λέξεις ευρετηρίου

Γυμνάσιο
Ερέτρια (Εύβοια)
φρέαρ
αγάλματα
έφηβοι
Εφέσια Άρτεμις
νεογέννητα βρέφη
λέπρα

Το 2015, οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν στην Ερέτρια της Εύβοιας, από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα (εφεξής ΕΑΣ), έφεραν στο φως φρέαρ στο χώρο του Γυμνασίου, στους πρόποδες της ακροπόλεως.¹ Απαιτήθηκαν τρεις ανασκαφικές περίοδοι, δηλαδή έως το 2017, προκειμένου η ανασκαφή να φθάσει στον πυθμένα της κατασκευής, σε βάθος μεγαλύτερο των 13 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Το φρέαρ, ως κατασκευή, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για την τεχνική κατασκευής του, αφού είναι σκαλισμένο για περίπου 12 μ. απευθείας πάνω στον ασβεστολιθικό βράχο της ακροπόλεως, όσο και για τα εκπληκτικά ευρήματα που αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του, όπως τρία θραύσματα από το χάλκινο άγαλμα νέου άνδρα, ένα ειδώλιο από επιχρυσωμένο χαλκό στον τύπο της Αρτέμιδος Εφεσίας, διάφορα μεταλλικά αντικείμενα και μεγάλη ποσότητα ανθρωπινων και ζωικών οστών. Αυτό το άρθρο αποτελεί την ευκαιρία να παρουσιαστούν συνοπτικά τα ευρήματα από το φρέαρ, η μελέτη των οποίων βρίσκεται σε εξέλιξη και τα πορίσματά τους θα αποτελέσουν στο μέλλον αντικείμενο λεπτομερέστερων δημοσιεύσεων.

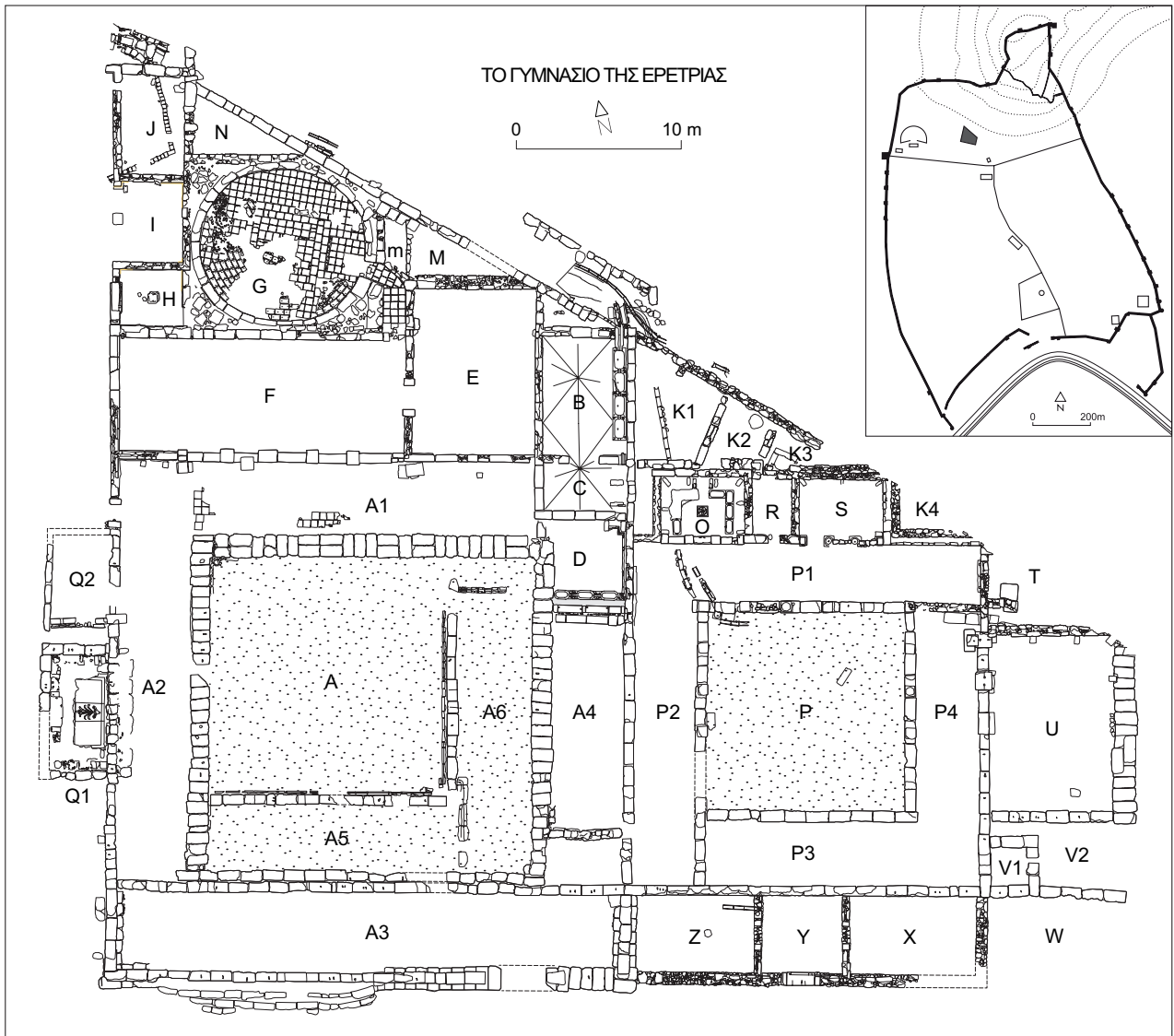
1. Αεροφωτογραφία του Γυμνασίου της αρχαίας Ερέτριας.

Aπό το 2015 έως το 2019, η ΕΑΣ προχώρησε στην συστηματική ανασκαφή και μελέτη των οικοδομημάτων που προορίζονταν για την αθλητική εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση στην αρχαία Ερέτρια.² Τρεις περίοδοι αφιερώθηκαν στην ανασκαφική έρευνα του Γυμνασίου, το οποίο βρίσκεται στους πρόποδες της ακροπόλεως (εικ. 1).³ Το 2018, η ανασκαφή επικεντρώθηκε στη Νότια Παλαίστρα, ένα κτήριο κοντά στο λιμάνι που προοριζόταν για αθλητικές δραστηριότητες και μπορεί να θεωρηθεί ως ο πρώτος χώρος άθλησης της κλασικής πόλης, ο οποί-

ος οικοδομήθηκε στον ύστερο 5ο αι. και στις αρχές της Ελληνιστικής περιόδου αντικαταστάθηκε από το Γυμνάσιο.⁴ Τέλος, το 2019, πέντε στρωματογραφικές τομές στην πεδιάδα νοτίως του Γυμνασίου επιβεβαίωσαν την παρουσία σταδίου στη συγκεκριμένη θέση.⁵ Παράλληλα, οι γεωφυσικές διασκοπήσεις που διενεργήθηκαν από τον Γ. Ν. Τσόκα (Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) οδήγησαν στον εντοπισμό, στα ανατολικά του Γυμνασίου, δύο ακόμη χώρων για την άσκηση των δρομέων: του ξυστού και της παραδρομίδας.

2. Σχέδιο του Γυμνασίου της αρχαίας Ερέτριας.

© ΕΑΣ, Th. Theurillat, R. Tettamanti

Το ιστορικό μιας εντυπωσιακής ανακάλυψης

Από το 2015 έως το 2017, οι ανασκαφικές εργασίες επικεντρώθηκαν στο ανατολικό τμήμα της παλαίστρας του Γυμνασίου (εικ. 2). Η ανατολική αυλή της παλαίστρας έχει τετράγωνη κάτοψη και έξι κίονες σε κάθε πλευρά, σύμφωνα με τους σωζόμενους λίθους του στυλοβάτη (εικ. 3).⁶ Η αυλή πλαισιώνεται από τέσσερις στοές (P1-4), στις οποίες σώζονται δύο εξέδρες (Ο και S) στη βόρεια πτέρυγα και μία μεγάλη εξέδρα στην ανατολική πτέρυγα (U). Η μελέτη της κεραμικής και των νομισμάτων από τα στρώματα των διαφορετικών

οικοδομικών φάσεων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κατασκευή αυτού του τμήματος της παλαίστρας τοποθετείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ή διαφορετικά, τουλάχιστον μία γενιά αργότερα από την κατασκευή του δυτικού σκέλους του συγκροτήματος. Την περιοχή ανάμεσα στις εξέδρες Ο και S και τον αρχαίο δρόμο που περιβάλλει τη βόρεια πρόσοψη του Γυμνασίου καταλαμβάνουν τρία δωμάτια ακανόνιστης κάτοψης (K1-3). Η πρόσβαση σε αυτά γινόταν από την εξωτερική πλευρά του συγκροτήματος. Επειδή σε αυτά τα δωμάτια ο φυσικός βράχος δεν έχει υποστεί επεξεργασία για να

3. Αεροφωτογραφία του ανατολικού τμήματος του Γυμνασίου της αρχαίας Ερέτριας.

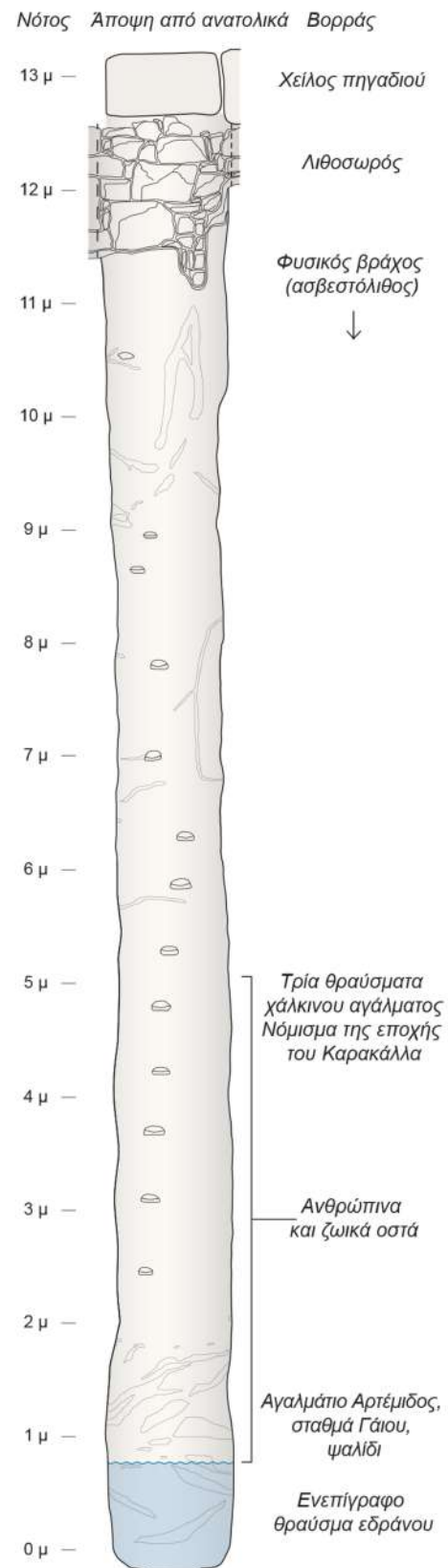

4. Στρωματογραφική τομή του φρέατος του Γυμνασίου της αρχαίας Ερέτριας.

δημιουργηθούν κανονικά δάπεδα, προτείνεται να ερμηνευθούν ως βοηθητικοί χώροι του Γυμνασίου που λειτουργούσαν λ.χ. ως αποθήκες.⁷

Το 2015, στον χώρο K3, εντοπίστηκαν οι τέσσερις ασβεστόλιθοι που σχημάτιζαν το χείλος του φρέατος. Για να κενωθεί πλήρως το φρέαρ απαιτήθηκε το μεγαλύτερο μέρος της ανασκαφικής ομάδας κατά τη διάρκεια τριών ανασκαφικών περιόδων, με διάρκεια τεσσάρων εβδομάδων η κάθε μία (εικ. 4-5). Κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο οι εργασίες προχώρησαν σε βάθος μόλις 3 μέτρων, διότι μεγάλες πέτρες και ασβεστόλιθοι που βρέθηκαν στο εσωτερικό και ζύγιζαν αρκετές εκατοντάδες κιλά δεν ήταν εφικτό να εξαχθούν άεζοι, αλλά έπρεπε να μειωθεί ο όγκος τους υπομονετικά και έπειτα να αφαιρεθούν. Το γεγονός ότι η κατασκευή έχει σκαλιστεί μέσα στο φυσικό βράχο της ακροπόλεως οδήγησε στην υπόθεση ότι πρόκειται για είσοδο σε υπόγεια δεξαμενή.

Το 2016, η ανασκαφή προχώρησε 7,5 μ., φθάνοντας πλέον σε βάθος 11 μ. και αποκλείοντας την υπόθεση ότι πρόκειται για δεξαμενή. Η επίχωση του φρέατος απέφερε μόνο ελάχιστα όστρακα κεραμικής της ύστερης Ελληνιστικής εποχής και πολυάριθμους λίθους, οι μεγαλύτεροι εκ των οποίων είχαν μήκος πάνω από 1 μ. Η πρώτη έκπληξη ήλθε από μια ανακάλυψη σε βάθος 8 μ. από την επιφάνεια. Πρόκειται για τρία θραύσματα, δύο χέρια και θραύσμα ενδύματος από χάλκινο άγαλμα, μικρότερο του φυσικού, ενός νέου άνδρα, ίσως ενός παιδιού ή ενός εφήβου του Γυμνασίου (εικ. 6). Το ακριβέστερο παράλληλο για αυτή τη μορφή του νεαρού γυμνού άνδρα, που φέρει τη χλαμύδα στον αριστερό βραχίονα, είναι αναμφίβολα ο Έφηβος της Αγάθης, ένα επίσης χάλκινο άγαλμα του 2ου αι. π.Χ. Την ανακάλυψη αυτή διαδέχθηκε αμέσως η ανεύρεση μεγάλης ποσότητας οστών, ανάμεσα στα οποία ξεχώριζαν πολλά ανθρώπινα κρανία. Ο περιορισμένος χώρος του φρέατος, διαμέτρου μόλις 1 μ., και οι δύσκολες συνθήκες εργασίας δεν επέτρεψαν τη λεπτομερή ανασκαφή και την επιτόπια εργασία ανθρωπολόγου. Έτσι, με εξαίρεση τα κρανία δεν κατέστη δυνατή κάποια άλλη ανατομική σύνδεση. Ωστόσο, για βάθος περίπου 2,5 μ., τα τμήματα της επίχωσης που παρουσίαζαν μεγάλη

πυκνότητα σε οστά, κοσκινίζονταν συστηματικά. Αμέσως μόλις ταυτοποιήθηκαν τα πρώτα οστά νεογνών, εκλήθη η Maria Liston προκειμένου να αναλάβει την ανθρωπολογική μελέτη (βλ. παρακάτω).

Για να ανασκαφούν τα τελευταία 2,5 μ. του εσωτερικού του φρέατος απαιτήθηκαν και οι τέσσερις εβδομάδες της ανασκαφικής αποστολής του 2017. Διαπιστώθηκε ότι, μέχρι το επίπεδο του υδροφόρου ορίζοντα, φθάνοντας στα 0,75 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας και σε βάθος περίπου 12,5 μ., τα οστά ήταν πολυάριθμα, αλλά παρούσαζαν διαρκώς μικρότερη συγκέντρωση σε σύγκριση με τα ευρήματα του προηγούμενου έ-

5. Άποψη από το εσωτερικό του φρέατος.

© ΕΑΣ, G. Luisoni

τους. Λίγο προτού οι εργασίες φθάσουν σε βάθος που ανέβλυζαν υπόγεια ύδατα, βρέθηκαν πολυάριθμα μεταλλικά αντικείμενα, όπως μικρό αγγλμάτιο από επιχρυσωμένο χαλκό που εικονίζει την Άρτεμη στον τύπο της Εφεσίας (εικ. 7). Το αγγλμάτιο, κολλημένο απλά πάνω σε μια μικρή στρογγυλή βάση με κυμάτιο, διαμέτρου 4,9 εκ., έχει συνολικό ύψος μόλις 12,1 εκ. Η θεά απεικονίζεται στη χαρακτηριστική άκαμπτη στάση της, η οποία μαρτυρεί την αρχαιότητα του εικονογραφικού τύπου που χρησιμοποιήθηκε ευρέως κατά την αυτοκρατορική περίοδο. Παρά την έντονη διάβρωση στην επιφάνεια του αγγλμάτος, μπορεί κανείς να διακρίνει αρκετές σειρές από μαστούς ή όρχεις ταύρων, ως σύμβολα γονιμότητας, και πάνω στο ένδυμα πλήθος από μικρές μορφές ζώων, όπως παρατηρείται και στα μαρμάρινα αντίγραφα μεγαλύτερων διαστάσεων. Η θεά ακουμπά σε δύο σκήπτρα και φέρει επιβλητική κόμμωση, η οποία διαμορφώνεται από χοντρές πλεξούδες, που πέφτουν στους ώμους, και υψηλό κυλινδρικό διάδημα (κάλαθος ή πόλος). Δίπλα στο ειδώλιο βρέθηκαν δύο χάλκινα σταθμά που ανήκαν σε κάποιον ονόματι Γάιο και ένα σιδερένιο ψαλίδι. Ο πυθμένας του φρέατος εντοπίστηκε τελικά στα 0,20 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, δηλαδή σε βάθος 13,45 μ. Στα κατώτερα στρώματα βρέθηκε μόνο ένα θραύσμα μαρμάρινου εδράνου που φέρει εφηβικές επιγραφές και λίγα κεραμικά όστρακα αυτοκρατορικών χρόνων.

Τεχνική κατασκευής του φρέατος

Το φρέαρ έχει λαξευθεί στον ασβεστολιθικό βράχο της ακροπόλεως προκειμένου να αξιοποιηθούν οι φυσικές ρωγμές που το τροφοδοτούν, ακόμη και σήμερα, με άφθονο πόσιμο νερό (εικ. 4-5). Μικρές παράλληλες εγκοπές έχουν διανοιγεί στο εσωτερικό τοίχωμα του φρέατος για να διευκολύνουν την κυκλοφορία των τεχνητών που κατασκεύαζαν το φρέαρ και όσων είχαν επιφορτιστεί με τη συντήρησή του. Το άνω μέρος του αποτελείται από στρώσεις λίθων μεσαίου μεγέθους. Το στόμιο φέρει μεγάλο χείλος (1,45 μ. στην κάθε πλευρά) που σχηματίζεται από τέσσερις πώρινους λίθους, οι οποίοι φέρουν ίχνη από σχοινιά και τέσσερις εγκοπές για την τοποθέτηση κατασκευής με τροχό.

Ελλείψει τάφρου θεμελίωσης είναι αδύνατο να χρονολογηθεί με ακρίβεια η κατασκευή του φρέα-

© ΕΑΣ, Α. Σκιαδάρεσης, Γ. Νάκας

6. Τα τρία θραύσματα, δύο χέρια και θραύσμα ενδύματος χάλκινου αγάλματος, μικρότερου του φυσικού, νέου άνδρα - ίσως παιδιού ή εφήβου- από το φρέαρ του Γυμνασίου της αρχαίας Ερέτριας.

τος. Η τοποθέτησή του αμέσως βορειότερα από τις εξέδρες Ο και Σ υποδηλώνει ότι διανοίχθηκε πιθανότατα μετά τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ίσως για να τροφοδοτεί με νερό το λουτρό Β-С-Д και την λουτρική εξέδρα Ο σε περίπτωση εκτεταμένης ξηρασίας.

Περίπου 60 μ. δυτικά του Γυμνασίου, ακριβώς στα βόρεια του ξυστού και της παραδρομίδος, αποκαλύφθηκε ένα φρέαρ που φθάνει σε βάθος

13,16 μ. Όπως σημειώθηκε παραπάνω για το φρέαρ στον χώρο Κ3, έτσι και αυτό το φρέαρ, με διάμετρο περίπου 0,80 μ., είναι σκαμμένο στο φυσικό βράχο, ξεκινώντας από το ίδιο υψόμετρο και διαμορφώνεται από λίθους καλά δομημένους για βάθος περίπου 2 μ. Η σημαντική ομοιότητα που παρουσιάζουν αυτά τα δύο φρέατα υποδηλώνει ότι πρόκειται για σύγχρονες κατασκευές, της πρώιμης Ελληνιστικής εποχής, που σχετίζονται πι-

7. Μικρό αγαλμάτιο από επιχρυσωμένο χαλκό που εικονίζει την Άρτεμη στον τύπο της Εφεσίας από το φρέαρ του Γυμνασίου της αρχαίας Ερέτριας.

θανότατα με τις ανάγκες υδροδότησης του συγκροτήματος του Γυμνασίου.

Οι ανθρώπινοι σκελετοί

Τα οστά από το φρέαρ διατηρούνται σε καλή κατάσταση λόγω του σταθερού περιβάλλοντος στο βαθύ υπέδαφος. Σε όλα τα στρώματα που απέδωσαν οστά παρατηρήθηκε ότι τα ανθρώπινα κατάλοιπα ήταν αναμειγμένα με μεγαλύτερη πο-

σότητα ζωικών, πολλά από τα οποία φέρουν σημάδια σφαγής. Επίσης, εντοπίστηκαν σκελετοί σκύλων, ανάλογοι με αυτούς που έχουν βρεθεί μαζί με μια παιδική ταφή σε ένα άλλο φρέαρ της Ερέτριας, όπως και στην Αγορά των Αθηνών.⁸

Τα ανθρώπινα κατάλοιπα χωρίζονται σε δύο σύνολα, με μικρή μόνο ανάμειξη μεταξύ τους. Το πρώτο σύνολο, που βρέθηκε ακριβώς κάτω από το χάλκινο άγαλμα του νεαρού, περιλαμβάνει οστά ενηλίκων και μεγαλύτερων παιδιών ή εφήβων, αλλά κανένας από τους σκελετούς δεν είναι ακέραιος. Τα τραχιά σημάδια τεμαχισμού που παρατηρούνται σε ορισμένα οστά υποδηλώνουν ότι αυτά προέρχονται από παλαιότερους ενταφιασμούς και ξεθάφτηκαν σκόπιμα. Ο Ελάχιστος Αριθμός Ατόμων (ΕΑΑ) που ταυτοποιήθηκε από το σύνολο των ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων αντιστοιχεί σε 15 ενήλικες και 5 ανηλίκους.⁹ Οι 15 ενήλικες τοποθετούνται στο ηλικιακό διάστημα από 20 έως 50+, και φαίνεται ότι όλοι, πλην ενός, είναι άνδρες.¹⁰ Τουλάχιστον τέσσερις από τους ενήλικες παρουσιάζουν σκελετικές αλλοιώσεις που υποδηλώνουν ότι έπασχαν από λέπρα (εικ. 8).¹¹ Οι πέντε ανήλικοι διακρίνονται πιο συγκεκριμένα σε δύο μικρά παιδιά, ηλικίας 3-5 ετών, και τρία μεγαλύτερα, τα δύο εκ των οποίων ήταν 9-14 ετών όταν πέθαναν.¹² Τουλάχιστον δύο από τα μεγαλύτερα παιδιά υπέφεραν από μολυσματικές (εκφυλιστικές) νόσους, όπως και το μεγαλύτερο παιδί που πιθανότατα έπασχε από λέπρα (εικ. 9). Αυτό το παιδί παρουσιάζει, επίσης, ίχνη αναιμίας και σκορβούτου. Ένα από τα άλλα παιδιά ίσως είχε φυματίωση.¹³

Κάτω από αυτούς τους σκελετούς συνεχίστηκε η ανεύρεση ζωικών οστών αλλά, για τα επόμενα 4 μ., αυτά βρίσκονταν αναμειγμένα μόνο με οστά νεογνών, χωρίς κανένα ίχνος παρουσίας μεγαλύτερου σε ηλικία ατόμου. Σε αντίθεση με τους ενήλικες, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι τα βρέφη είχαν προηγουμένως ενταφιαστεί αλλού, αλλά μάλλον τοποθετήθηκαν στο φρέαρ αμέσως μετά τον θάνατό τους. Διατηρούνται όλα τα τμήματα των σκελετών, αν και πολλά από τα οστά σώζονταν αποσπασματικά. Ο Ελάχιστος Αριθμός Ατόμων που αντιστοιχεί στα βρέφη που ανακτήθηκαν από το φρέαρ είναι 83, αλλά μια επανεκτίμηση με βάση τον αριθμό των ζευγαρωμένων και μη συζευγμένων οστών υποδηλώνει ότι μέσα στο φρέαρ μπορεί να υπήρχαν έως και 113 βρέφη.¹⁴

© ΕΑΣ, Α. Σκιαδάρεσης

8. Γνάθος ενήλικου άνδρα (άνω γνάθος). Τα βέλη δείχνουν διάβρωση και φλεγμονή οφειλόμενες στη λοιμώδη νόσο της λέπρας (νόσο του Χάνσεν).

© ΕΑΣ, M. Liston

9. Αριστερή κνήμη παιδιού. Το βέλος δείχνει σοβαρή μόλυνση του οστού, πιθανώς οφειλόμενη στη λέπρα.

© ΕΑΣ, M. Liston

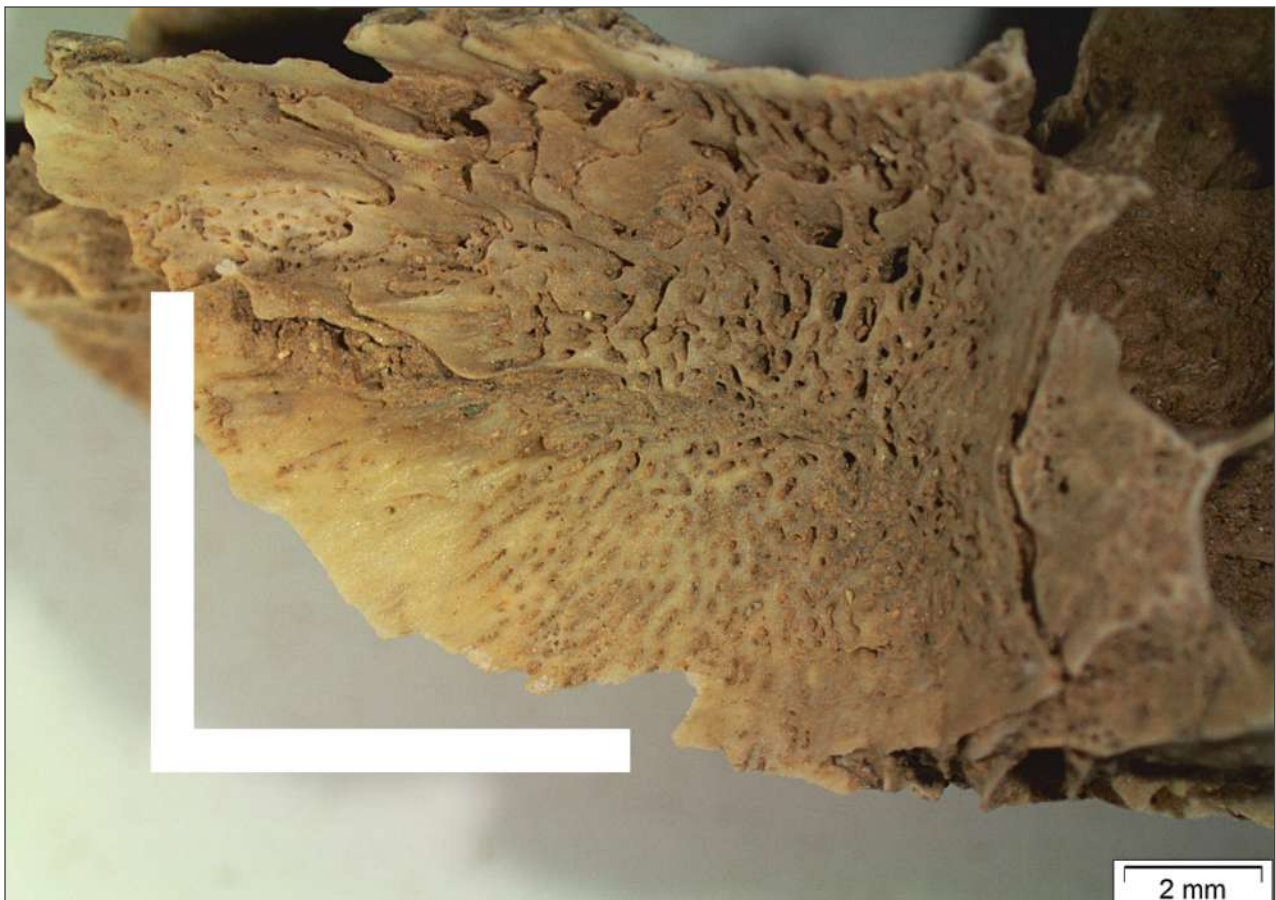
Η ηλικία θα μπορούσε να προσδιοριστεί με ακρίβεια για 68 από τους βρεφικούς σκελετούς, αξιοποιώντας τις μετρήσεις των κρανιακών οστών. Αρκετά από τα οστά ανήκουν σε πρόωρα έμβρυα, με ηλικία έως και 18 εβδομάδων στη μήτρα. Ωστόσο, σχεδόν το 75% πέθανε περίπου τη στιγμή της γέννησης, έπειτα από 36-42 εβδομάδες στη μήτρα, υπολογίζοντας ότι μια φυσιολογική πλήρης εγκυμοσύνη διαρκεί 40 εβδομάδες.¹⁵ Η κατανομή της ηλικίας είναι παρόμοια με αυτή στα βρέφη από ένα φρέαρ της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας, το οποίο έχει αποδειχθεί ότι λειτούργησε ως αποθήκη για βρέφη που πέθαναν από φυσικά αίτια.¹⁶

Σε πολλά από τα οστά παρατηρήθηκαν ενδείξεις παθολογιών που πιθανότατα συνέβαλαν στον θάνατο των νεογνών. Αρκετά από τα βρέφη παρουσιάζουν ενδείξεις μόλυνσεων στο κρανίο, ίσως λόγω βακτηρίων που εισήχθησαν στον οργανισμό όταν κόπηκαν οι ομφάλιοι λώροι. Τρία από τα νεο-

γνά εμφάνιζαν υπερωιοσχιστία που σημαίνει ότι η υπερώα (ουρανίσκος) δεν έκλεινε σωστά αφήνοντας ένα κενό ανάμεσα στο στόμα και τη μύτη (εικ. 10).¹⁷ Αυτή η δυσμορφία είναι συχνά αποτέλεσμα ευρύτερων συνδρόμων που μπορεί να μην επέτρεψαν την επιβίωση των νεογνών. Είναι, επίσης, πιθανό ότι τα βρέφη με ανάλογες δυσμορφίες, που αποκαλύπτονταν με τη γέννησή τους, αφήνονταν να πεθάνουν ή δολοφονούνταν στη γέννα. Επιπλέον, αρκετά από τα νεογνά έφεραν ίχνη τραυματισμών στα οστά τους που ίσως μαρτυρούν δύσκολη γέννα και σχετικό τραύμα που μπορεί να οδήγησε στον θάνατο του παιδιού.

Τα στοιχεία από το φρέαρ οδηγούν στο συμπέρασμα ότι εκεί απέθεταν τα νεογνά που πέθαιναν κατά τη γέννα ή λίγο μετά τη γέννησή τους, αντί να τα ενταφιάζουν στα νεκροταφεία της Ερέτριας. Δεν είναι σίγουρο ποιος τοποθετούσε τα βρέφη στο φρέαρ, ωστόσο είναι πιθανό να εμπλέκονταν σε

10. Δεξιά άνω γνάθος νηπίου, κάτω όψη. Ο ουρανίσκος δεν έχει σχηματιστεί πλήρως, δημιουργώντας λυκόστομα. Η λευκή γραμμή δείχνει την κατά προσέγγιση έκταση μιας κανονικής υπερώας.

αυτό οι μαίες. Μία ή περισσότερες μαίες ήταν παρούσες στις γέννες και ίσως αναλάμβαναν την ταφή των νεκρών βρεφών.

Η εγκατάλειψη του φρέατος και η ερμηνεία του

Εάν εξαιρεθεί το θραύσμα μαρμαρίνου εδράνου που φέρει εφηβικές επιγραφές, κανένα άλλο εύρημα από το φρέαρ δεν φαίνεται να συνδέεται με τη λειτουργία του Γυμνασίου. Το φρέαρ, ουσιαστικά, γέμισε σε μια φάση ύστερη για την ιστορία του μνημείου και πιο συγκεκριμένα στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., όπως υποδεικνύει η ανεύρεση ενός νομίσματος του Καρακάλλα (211-217 μ.Χ.). Το δυτικό τμήμα του Γυμνασίου παρέμεινε σε χρήση ως παλαίστρα, τουλάχιστον έως τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ.¹⁸ Η Ε. Mango τοποθετεί την εγκατάλειψη του ανατολικού τομέα του Γυμνασίου στο πρώτο ήμισυ του 2ου αι. μ.Χ.¹⁹ Οι πρόσφατες ανασκαφές, ωστόσο, δεν έφεραν στο φως κανένα στοιχείο με τόσο ύστερη χρονολόγηση: τα ελάχιστα όστρακα και νομίσματα που βρέθηκαν στα στρώματα καταστροφής ανάγονται το αργότερο στην πρώιμη Αυτοκρατορική περίοδο, δηλαδή περίπου διακόσια χρόνια πριν από την πλήρωση του φρέατος.

Φαίνεται ότι η εν λόγω κατασκευή χρησίμευσε ως αποθέτης για τη μικρή συνοικία που αναπτύχθηκε κατά την Αυτοκρατορική εποχή νοτιότερα, στην περιοχή γύρω από το Σεβαστείο και τα Λουτρά, στο λεγόμενο οικόπεδο «Sandoz».²⁰ Τον 2ο αι. μ.Χ. το Γυμνάσιο αποτελεί πλέον ένα ερείπιο, το οποίο λιθολογείται από όσους αναζητούν εύκολα οικοδομικά υλικά. Οι πολυάριθμοι άνθρωποι σκελετοί που βρέθηκαν μέσα στο φρέαρ μαρτυρούν ότι βρισκόταν έξω από την κατοικημένη περιοχή και χρησίμευσε ως αποθέτης νεκρών, μακριά από τα βλέμματα των κατοίκων. Η συνολική μελέτη αυτού του πλούσιου αρχαιολογικού υλικού θα οδηγήσει αναμφίβολα στην καλύτερη ερμηνεία αυτής της ιδιαίτερης ομάδας ευρημάτων που αποτελείται από πολύτιμα αντικείμενα, ανθρώπινα και ζωικά οστά.

Σημειώσεις

1. Θεομές ευχαριστίες οφείλονται στην Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα (στους P. Ducrey, K. Reber, T. Krapf, Th. Theurillat), στο προσωπικό της ΕΦΑ Ευβοίας (στους Δρ Α. Σίμωνι, Δρ. Π. Καλαμαρά, Κ. Μπουκάρα) και στο προσωπικό του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ερέτριας (Στ. Παρίση) για την υποστήριξή τους. Τα πορίσματα της έρευνας που παρουσιάζονται εδώ έχουν συζητηθεί με πολλούς ερευνητές, με ειδική μνεία στους D. Ackermann, J. André, K. Gex, P. Gex, D. Knoepfler, T. Krapf, G. Luisoni, S. Paudex, L. Pop, A.-L. Pradervand, R. Tettamanti και Γ. Ν. Τσόκα και P. Weerasinghe. Η μετάφραση του κειμένου από τα γαλλικά έγινε από τις V. Di Napoli και Α. Λαμπάκη, τις οποίες ευχαριστούμε θερμά.
2. Για την ιστορία των ανασκαφών πριν το 2015, βλ. Ackermann et al. 2016, 85-86· Ackermann, Reber 2018, 162-163.
3. Ackermann et al. 2016· Ackermann et al. 2017· Ackermann et al. 2018· Ackermann, Reber 2018· Theurillat, Ackermann, Zurbriggen 2018.
4. Ackermann, Reber 2018, 168-169· Luisoni, Ackermann 2019.
5. Ackermann, André 2020.
6. Ackermann et al. 2016, 90-91· Ackermann et al. 2017, 128-130· Ackermann et al. 2018, 124· Ackermann, Reber 2018, 164.
7. Σύμφωνα με τον D. Knoepfler, ο χώρος K1 λειτουργούσε ως *ελαιοθέσιον*, δηλ. ως αποθήκη για το λάδι, και χώρος όπου οι αθλητές άλειφαν το σώμα τους με λάδι (Knoepfler 2009, 206-213). Η ανασκαφή, ωστόσο, δεν απέδωσε κανένα στοιχείο προς επιβεβαίωση αυτής της υπόθεσης.
8. Liston, Rotroff, Snyder 2018, 58-63, 134-138.
9. Weerasinghe 2020, 31-32.
10. Buikstra, Ubelaker 1994, 15-38.
11. Roberts, Buikstra 2019, 363-368.
12. Schaefer Black, Scheuer 2009, 79-85.
13. Lewis 2019, 37-38, 92-93, 168-170.
14. Adams, Konigsberg 2004.
15. Schaefer, Black, Scheuer 2009, 20-23.
16. Liston, Rotroff 2013a· Liston, Rotroff 2013b· Liston, Rotroff, Snyder 2018.
17. Lewis 2019, 141-145.
18. Mango 2003, ό.π., 66 και 135.
19. Mango 2003, ό.π. 66-67 και 155-156 (σύνολο K28, εικ. 77 σ. 67).
20. Theurillat et al. 2020.

Βιβλιογραφία

- Ackermann G., Tettamanti R., Pradervand A.-L., Reber K., 2016, «Le Gymnase d'Érétrie 2015», *Antike Kunst* 59 (2016), 85-94.
- Ackermann G., Tettamanti R., Pradervand A.-L., Reber K. 2017, «Le Gymnase d'Érétrie», *Antike Kunst* 60 (2017), 126-134.
- Ackermann G., Tettamanti R., Pop L., Reber K. 2018, «Le Gymnase d'Érétrie», *Antike Kunst* 61 (2018), 124-129.
- Ackermann G., Reber K. 2018, «New Research on the Gymnasium of Eretria», στο: U. Mania, M. Trümper (εκδ.), *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes* (Berlin 2018), 161-179.
- Ackermann G., André J. 2020, «Les pistes de course du Gymnase d'Érétrie», *Antike Kunst* 63 (2020), 115-119.

- Adams B.J., Konigsberg L. W. 2004, «Estimation of the Most Likely Number of Individuals from Commingled Human Skeletal Remains», *American Journal of Physical Anthropology* 125 (2004), 138-151.
- Auberson P., Schefold K. 1972, *Führer durch Eretria* (Bern, 1972).
- Boukaras K., Arndt R. C., Vouzara G. 2014, «New Discoveries in the Gymnasium at Eretria», *Antike Kunst* 57 (2014), 134-141.
- Buikstra J.E., Ubelaker D.H. 1994, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains* (Fayetteville 1994).
- Knoepfler D. 2009, «Débris d'évergésie au gymnase d'Érétrie», στο: O. Curty (εκδ.), *L'huile et l'argent* (Paris 2009), 203-257.
- Lewis M. 2018, *Paleopathology of Children: Identification of Pathological Conditions in the Human Skeletal Remains of Non-Adults* (London 2018).
- Liston M.A., Rotroff S.I. 2013a, «Babies in the Well: Archaeological Evidence for Newborn Disposal in Hellenistic Greece», στο T. Parkin, J. Evans-Grubbs (εκδ.), *Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World* (Oxford 2013), 62-82.
- Liston M.A., Rotroff S.I. 2013b, «Des bébé dans un puits: un témoignage de l'abandon des nouveau-nés en Grèce hellénistique», *Dossiers d'Archeologie* 356 (2013), 74-79.
- Liston M. A., Rotroff S., Snyder L.M. 2018, *The Agora Bone Well*, *Hesperia Supplements* 50 (Princeton 2018).
- Luisoni G., Ackermann G. 2019, «La Palestre Sud d'Érétrie», *Antike Kunst* 62 (2019), 152-156.
- Mango E. 2003, *Eretria XIII: Das Gymnasium* (Gollion 2003).
- Roberts C.A., Buikstra J.E. 2019, «Bacterial Infections», στο J.E. Buikstra (εκδ.), *Ortner's Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains, 3rd edition* (London 2019), 321-440.
- Schaefer M., Black S., Scheuer L. 2009, *Juvenile Osteology: A Laboratory and Field Manual* (London 2009).
- Theurillat T., Ackermann G., Duret M., Zurbriggen S. 2020, *Eretria XXV: Les thermes du centre* (Gollion 2020).
- Theurillat T., Ackermann G., Zurbriggen S. 2018, «From Hellenistic Loutron to Roman Thermae: The Romanization of Baths at Eretria», στο: V. Di Napoli, F. Camia, V. Evangelidis, D. Grigoropoulos, D. Rogers, S. Vlizos (εκδ.), *What's New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period*, *Proceedings of a Conference held in Athens, 8-10 October 2015* (Athens 2018), 249-262.
- Weerasinghe P. 2020, *Skeletons in Wells: Post-Mortem Treatments in Roman Eretria, Greece*, Thesis, University of Waterloo, Ontario (Waterloo 2020).

ABSTRACT

Well with human bones and bronze statues

An impressive find in the Gymnasium of Eretria

Guy Ackermann

Archaeologist (Ph.D.)
École française d'Athènes

Maria Liston

Associate Professor of Anthropology
Department of Anthropology
University of Waterloo, Canada

Themes in Archaeology 2020, 4(3): 312 - 323

A three-year excavation program between 2015 and 2017 was carried out by the Swiss School of Archaeology in Greece in the Gymnasium of Eretria on the island of Euboea. The primary goal was to extend the excavation in the newly discovered eastern part of the building and to open trial trenches to collect evidence for the construction date of the whole monument. The excavation of a 13,45 m deep well yielded a rich assemblage of animal and human bones together with exceptional finds, such as the two forearms belonging to the near life-size statue of a young man or a gilt bronze figurine of the Ephesian Artemis. The aim of this paper is to present a first insight into this striking discovery.

Key words: Gymnasium, Eretria (Euboea), well, statues, ephebe, Ephesian Artemis, newborn infants, leprosy